

BİR DAHA SABİR SATIRASININ TƏSDİQ PAFOSU HAQQINDA

(*Elmi - nəzəri fikir müstəvisində*)

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU - nun professoru

Elmi-nəzəri ədəbiyyatda tənqidi realizmə xas estetik keyfiyyətlər ümumiləşdirilmişdir. Tənqidi realizmin estetikası müəyyənləşdirilərkən rus demokratik tənqidinin, xüsusən Belinskinin bu realizm tipinə və mərhələsinə aid baxışlarına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Tənqidi realizmə dair fundamental tədqiqatın müəllifi S.M.Petrov rus demokratik tənqidinin tənqidi realizmin estetikasına dair fikirlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir: “Tarixilik, sosiallıq, psixologizm və həmçinin insanın daxili aləminə dərinlən nüfuz və onu cəmiyyət həyatı ilə əlaqədar götürmək - bütün bunlar demokrat - tənqidçilərin gözündə müasirləri olan realist yazıçıların həyatı bədii təsvir özünəməxsusluqlarıdır” (1,81).

Petrov tənqidçi - demokratların -Çernişevskinin, Dobrolyubovun, Belinskinin tənqidi realizmə dair əsas tezislərini şərh edərkən yazırdı: “Çernişevski və Dobrolyubov realizmdə tipiklik məsələsinin həllini dərinləşdirdilər, tipik xarakterin sosial əhəmiyyəti haqqında fikirləri inkişaf etdirdilər”. Petrov demokrat-tənqidçilərin tənqidi realizmə dair baxışlarının əsas tendensiyalarından birini aşağıdakı kimi şərh edir: “Təsvir etdiyi insanı cəmiyyət həyatı ilə ayırmaz əlaqədə göstərir...” (1,81)

Qeyd etmək lazımdır ki, sənətin ictimai həyatla sıx əlaqəsinin tənqidi realizm üçün əsas əlamətdar keyfiyyət olması onun dünya ədəbiyyatındakı nəhəng nümayəndələri tərəfindən də qəbul edilmişdir: “Balzakın fikrinə görə, bədii əsəri qiymətləndirən əsas şərt onun həyatla üzvü bir əlaqədə olmasından ibarətdir. Əgər sənətkar obyektiv varlıqdan ayrılıbsa, əgər real həyat yazıçı üçün yaradıcılıq mənbəyi deyilsə, həmin sənətkar sənət üçün ölmüş deməkdir” (2,413).

Elmi ədəbiyyatşünaslıqda “tənqidi realistlərin öz yaradıcılıqlarında dövrün ictimai həyatını hərtərəfli əks etdirməsi” (2,467) kimi formulə edilən esteik keyfiyyət demək olar ki, ədəbiyyatşünaslıqda birmənalı qəbul olunmuşdur.

Ədəbiyyatşünaslıqda tənqidi realizmin estetik prinsipləri sırasında bu cərəyanın nümayəndələrinin “ictimai həyatda baş verən ayrı-ayrı hadisələri yox, həmin hadisələrin qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəb sistemini verməyə çalışmaları” (2,414) da birmənalı qəbul olunmuş həqiqətlər sırasındadır.

Demək lazımdır ki, “dövrün ictimai həyatını hərtərəfli əks etdirmək” və həyat hadisələrinin “qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəb sistemini verməyə çalışmaq” tənqidi realizmdə tarixiliyin estetik xüsusiyyət səviyyəsində elmi dərkinə gətirib çıxarır: “Tənqidi realizm epoxası

üçün ədəbiyyatın, xüsusilə nəsr və dramaturgiyanın tamam tarixilik prinsipinə keçməsi səciyyəvi idi. Zaman və məkan konkretliyi, birmənalı milli zəmində durmaq realizmin ilkin əlamətlərindən biri idi. Ona görə realizm epoxası hər xalqın ədəbiyyatında özünə xas tarixi və milli həqiqətləri əks etdirən bir hadisə kimi daxil olur, xalqların milli həyatının və tarixinin bədii mənzərəsi və salnaməsi kimi meydana çıxır” (3, 48).

Həyat hadisələrini təsvirdə, analitik təhlil və qiymətləndirmədə obyektivliyə nail olmaq və buna nail olmağın üsulu kimi bədii inikasda gizli tendensiyalıqlığı təmin etməyin tənqidi realizm üçün vacib xüsusiyyət kimi meydana çıxması ədəbi-nəzəri fikirdə, demək olar ki, bu gün də heç bir mübahisə doğurmur.

Lakin tənqidi realizmin estetikasının müəyyənləşməsində, xüsusən milli ədəbiyyatşünaslıqda təsbit olunan elmi mövqelərdəki bəzi məqamlar ciddi mübahisələr üçün material verir.

Məlumdur ki, tənqidilik tənqidi realizmin estetikasında mühüm əhəmiyyətə malik bir keyfiyyətdir. Milli ədəbiyyatşünaslıqdakı bəzi ümumiləşdirici qənaətlər olduqca dəqiqdir və bu realizmi əvvəlki realizm tipləri və yaxud mərhələlərindən fərqləndirən estetik xüsusiyyət kimi mənalana bilər: “Tənqidi realizmdə “tənqidilik” keyfiyyətinin digər spesifik cəhəti isə odur ki, o əvvələnkeyfiyyətə (ayrı-ayrı qüsurları doğuran vahid mahiyyətə, ictimai əsasın özünə) qarşı çevrilir” (4,142). Bu mülahizədə tənqidi realizmə məxsus tənqidilik xüsusiyyəti maarifçi realizmdəki “tənqidilik” xüsusiyyətindən tipoloji cəhətdən kifayət qədər dəqiq fərqləndirilir. Y.Qarayev estetik prinsip olaraq tənqidi realizmdəki “tənqidilik”in təbiətini düzgün müəyyənləşdirsə də, onun müəllif mövqeyində ifadə olunan məqsədinə aydınlıq gətirərkən sosioloji nöqteyi-nəzərdən ifrata varır. Y.Qarayev yazır: “Ən başlıca cəhət isə odur ki, o, heç yerdə və heç zaman islah üçün tənqid etmir, kökündən qazımaq, “baltanı dibindən vurmaq”, inkar və rədd etmək üçün tənqid edir” (4,142). Bu nəzəri müddəə polemika üçün ciddi material verir. Birincisi, bu müddəə ilə Y.Qarayev tənqidi realizmin yeganə pafosunun, estetik kriteriyasının inkar pafosu olduğunu mütləqləşdirir. İkincisi, tənqidin məzmununu inkara, inkarın məzmununu rədd etməyə tabe tutduğu üçün tənqidi realizmdə estetik idealın ancaq inkar yolu ilə ifadəsini mümkün sayır.

Halbuki, nə dünya ədəbiyyatında tənqidi realizmin böyük nümayəndələrinin yaradıcılığı, nə milli tənqidi realizmin kifayət qədər mürəkkəb məzmunu, nə də ədəbiyyatşünaslıqda tənqidi realizmin estetikası ilə bağlı irəli sürülən fikirlər onun bu mövqeyini təsdiq etmir.

Y.Qarayevin tənqidi realizmə aid etdiyi “qəti inkar və rədd” konsepsiyası ideoloji-sosioloji mahiyyət daşımaqla tənqidi realistlərlə burjua ictimai müniti arasında bəzi məqamların fərqləndirilməsi üçün əsas tendensiyaya söykənir. Halbuki nə Balzakda, nə Dikensdə, nə də Tekkereyde və digərlərində burjua ictimai mühitini bütövlükdə inkar tendensiyası yoxdur. Bu mühiti kəskin tənqid ruhu var, amma inkar ruhu yoxdur. Bu cəhət rus ədəbiyyatşünaslığında sovet ideologiyasının kifayət qədər qüvvədə olduğu 60-cı illərdə də etiraf olunurdu. “XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi”ndə oxuyuruq: “Balzak heç yerdə və heç zaman burjua cəmiyyətini inqilabi yolla dəyişdirmək qənaətinə gəlməmişdir” (2,403).

Ali məktəblər üçün yazılmış dərslikdə özünə yer tapdığı üçün və Balzak,

Dikens, Tekkerey və başqa tənqidi realistlərin yaradıcılıqları haqqında təhlillərdə davam və inkişaf etdirildiyi üçün aşağıdakı qənaəti 60-cı illər rus ədəbiyyatşünaslığı və təbii ki, həm də bütövlükdə sovet ədəbiyyatşünaslığı üçün qəbul olunmuş elmi həqiqət kimi qəbul etmək olar: “Realist yazıçılar var qüvvələri ilə, böyük bir ehtirasla ictimai ədalətsizliklərə və burjuaziyanın başqa qüsurlarına qarşı çıxış edirdilər. Bununla bərabər, onların heç biri bu cəmiyyətin lap dərinliklərinə enmir, onlar yeni bir cəmiyyət haqqında düşünmürlər. Buna görə də onlar burjua cəmiyyətini tənqid edərkən, onu kökündən dəyişdirmək haqqında yox, onu islah etmək haqqında düşünürlər” (2,517). Heç şübhəsiz ki, tənqidi realistlərin cəmiyyəti “kökündən dəyişdirmək haqqında yox, onu islah etmək haqqında” düşünmələri sovet ədəbiyyatşünaslığına görə bu realizmin məhdud cəhəti idi. Onun böyük nümayəndələrinin belə, mövcud cəmiyyətdəki barışmaz ziddiyyətləri görə bilməmələri, başqa sözlə “bu cəmiyyətin lap dərinliklərinə” enməmələri ilə izah olunurdu. Ədəbiyyatşünaslıq tənqidi realistlərin dünyagörüşləri ilə eynəcərliyə tənqidi yanaşmaları arasında ziddiyyətlər görünür, onların gerçəkliyə kəskin tənqidi münasibətlərini qəbul edir, müəllif dünyagörüşünün “məhdudluqları”na tənqidi yanaşırdılar. Lakin məsələnin yaxşı cəhəti bu idi ki, rus sovet ədəbiyyatşünaslığı tənqidi realizmin bədii mətn həqiqətlərini ciddi təhrifə meyl etmir, sənətkarların dünyagörüşləri və həyatı inikas üsullarında razılaşmadıqları cəhətlərə tənqidi baxış ifadə etməklə kifayətlənir, təhlillərində bədii mətnlərin ifadə etdikləri həqiqətləri dilə gətirməkdən çəkinmirdilər. İngilis tənqidi realizminin ən görkəmli nümayəndəsi Ç.Dikens haqqında aşağıdakı ədəbiyyatşünaslıq qənaətinə diqqət yetirək: “Bunlarla yanaşı, Dikens cəmiyyəti sülh yolu ilə yenidən dəyişib qurmağın mümkün olmasına inanırdı. O, belə zənn edirdi ki, adamları inandırmaq və yenidən tərbiyə etmək yolu ilə cəmiyyəti düzəltmək olar” (2,482).

Bu qənaətlər, heç şübhəsiz ki, sovet ədəbiyyatşünaslığının Dikens yaradıcılığına tənqidi baxışı kimi meydana çıxırdı. Lakin bu tənqidin bətnində Dikens yaradıcılığının həqiqi tendensiyalarının ifadəsi də vardır.

Məsələyə yanaşmalarda milli ədəbiyyatşünaslıqla rus sovet ədəbiyyatşünaslığı arasında həm üst-üstə düşən, həm də prinsipial fərq vardır. Bizim ədəbiyyatşünaslıqda bədii mətnləri ideoloji mövqedən müəyyənləşdirilmiş “estetik” qəliblərə sığışdırmaq meyli üstünlük təşkil edir. “Dünya xalqlarının ədəbiyyatında tənqidi realizmin əsasında adətən, bir qayda olaraq, ifşa olunan burjua əlaqələrinin real gerçəkliyi dayanır. O, qəti inkar məzmunu daşıyır və mövcud quruluşun ictimai sütunları əleyhinə çevrilir. Bunsuz tənqidi realizm olmur. Hər halda müasir ədəbiyyatşünaslıqda məhz bu cəhət tipoloji bir vahid kimi tənqidi realizmə hər yerdə və həmişə məxsus zəruri, fərdi və spesifik cəhət deyər təsdiq və qəbul olunur” (4, 152).

Məhz bu nöqteyi - nəzərdən Y.Qarayevin tənqidi realizm konsepsiyası bu realizmə aid etdiyi “qəti inkar” tendensiyası üzərində qurulur və onun təsdiq pafosunu qəti inkarla nəticələnir. Mahiyyətə bu nə deməkdir? Fikrimizcə, bu, o deməkdir ki, tənqidi realizmdə gülüşün xarakteri birmənalı qavranılır. Yalnız kəskin satirik gülüş tənqidi realizm üçün səciyyəvi hesab edilir və

onun öldürücü, məhvəddici mahiyyəti önə çəkilir.

Y.Qarayevin tənqid konsepsiyasında yumoristik gülüşə yer qalmır. Çünki yumor inkar məzmunu yox, tərbiyəddici məzmun daşıyır. Y.Qarayevə görə, tənqidi realizmin estetikasında tərbiyəddicilik funksiyası yoxdur. Halbuki tənqidi realizmin nümayəndələrin böyük əksəriyyətinin yaradıcılığında satirik və yumoristik tənqidin paralelizmini görürük. Onların tənqidin tərbiyəddicilik funksiyasına inandıqlarını müşahidə edirik. Ədəbiyyatşünaslıq etiraf edir ki, “Dikens dünya ədəbiyyatının ən böyük yumoristik yazıçılarından biridir... Dikensin gülüşü onun nikbinliyinin və pisliklərin, bələlərin həyatda islah edilə bilməsinə inamının təzahürüdür” (2,497-498).

Ədəbiyyatşünaslıq onu da etiraf edir ki, Dikens “adamları inandırmaq və yenidən tərbiyə etmək yolu ilə cəmiyyəti düzəltmək”in (2,482) mümkünliyinə inanırdı. Deməli, tənqidi realizmi birmənalı şəkildə “qəti inkar və rədd” pafosuna münəcər etmək nə ümumi ədəbiyyatşünaslıq baxışları kontekstində, nə də bədii mətn həqiqətləri kontekstində özünü doğrultmur.

Təqdirəddici haldır ki, milli ədəbiyyatşünaslıqda tənqidi realist satiranın ancaq inkar pafosu ilə məhdudlaşmadığını, onda güclü təsdiq pafosunun da mövcudluğuna dair konsepsiya olmuşdur. A.Əfəndiyevin 1971-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin ərəfəsi və təşəkkülü” adlı monoqrafiyasında məsələyə məhz bu mövqedən yanaşılmış, tədqiqatçı tənqidi realizmin təsdiq pafosunu təsdiq edən ciddi araşdırmalar aparmışdır. A.Əfəndiyev yazır: “Sabir öz zamanını ona qədərki sənətkarlardan daha düzgün başa düşmüşdür. O, öz zamanını daxili mahiyyəti ilə dramatik, dağılma və qurulma prosesinin eyni zamanda baş verdiyi bir epoxa kimi başa düşmüşdür. Son dərcə çoxtərəfli - mürəkkəb hadisələrin baş verdiyi bu epoxada yeni doğulan və gündən-günə möhkəmlənən və çoxalan qüvvələr qarşısında köhnə həyat qaydaları bütövlükdə sarsılır və dağılır.

Sabirə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında belə müsbət başlanğıcı göstərən, bu müsbət başlanğıcın əzəmətinə, yüksəlişinə və təntənəsinə konkretliyi ilə duyub təsvir edən olmamışdır” (5,26).

Diqqət edilsə, görmək çətin deyildir ki, A.Əfəndiyev bu mülahizələrdə məsələni realizmin tarixi tipləri və mərhələləri arasındakı fərq müstəvisinə gətirir. Tənqidçinin təfsirində “Sabirə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı” anlayışı realizmin Sabirə qədərki mərhələsinə və tipini nəzərdə tutduğu heç bir şübhə doğurmur. “Sabirə qədərki” anlayışı burada milli maarifçi realizmdəki satiranı nəzərdə tutur. Sabirin satirik yaradıcılığı ilə tənqidi realizm mərhələsi və tipinin nəzərdə tutulduğunu nəzərə alsaq, demək, A.Əfəndiyev mahiyyətə, maarifçi realist satira ilə tənqidi realist satira arasında həyatı əks etdirmə üsulları arasındakı fərqdən danışır. Sabirin “Spi” (“Yat”) şeirindən bir parçanı nümunə verərək tədqiqatçı yazır: “İlk baxışda bu şeir bir qədər köhnədəbli şeir təəssüratı yaradır. Hamımızla məlumdur ki, Sabirə-qədərki Azərbaycan realizmi hadisələrə məhz tənqidi münasibəti ilə güclü idi. Əgər əsəri dərinlən dərk etsək, başa düşmək olar ki, müəllif əsərini gerçəkliyə tənqidi münasibətlə məhdudlaşdırmamışdır. O, oxucunu oyanmağa çağırır” (5,30).

(*Davamı var*)